

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПІДХОДУ ДО ВИВЧЕННЯ СИСТЕМИ ЦІННОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ

У статті проаналізовано особливості психологічного підходу до вивчення ціннісно-мотиваційної проблематики; крізь призму особистісного ставлення суб'єкта до навколишньої дійсності та особливостей орієнтації в ній розглянуто цінності; зацентовано увагу на тому, що цінності є складним комплексним утворенням.

Ключові слова: ціннісні орієнтації, ціннісна система, психологічний підхід, особистісне ставлення, трансформація ціннісної системи.

В статье проанализированы особенности психологического подхода к изучению ценностно-мотивационной проблематики; сквозь призму личностного отношения субъекта к окружающей действительности и особенностей ориентации в ней рассмотрено ценности; акцентировано внимание на том, что ценности являются сложным комплексным образованием.

Ключевые слова: ценностные ориентации, ценностная система, психологический подход, личностное отношение, трансформация ценностной системы.

The paper analyzes the characteristics of the psychological approach to the study of values and motivational issues, through the prism of personal relationship to the subject of reality orientation and features it considers values; note that the values are of complex formation.

Key words: values, value system, the psychological approach, personal relationship, the transformation of the value system.

Постановка проблеми. Проблематика ціннісних орієнтацій входить до загальної структури теорії про цінність і формування особистості. Ученими обґрунтовуються різноманітні підходи до класифікації ціннісних орієнтацій, з'ясовуються основні напрямки змін, що відбуваються у суспільстві тощо. Проте, незважаючи на значний інтерес вітчизняних та зарубіжних дослідників до означеної проблеми, існує ряд питань, які ще потребують свого вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Формування системи ціннісних орієнтацій є водночас процесом становлення особистості. У структурі особистості ця система розглядається у зв'язку із самосвідомістю (С. Л. Рубінштейн, І. І. Чеснокова, Л. І. Божовіч, В. С. Мерлін); зі спрямованістю особистості (К. К. Платонов, А. Г. Ковальов, Н. В. Кузьміна);

через систему установок (Д. Н. Узнадзе, Ш. А. Нарідашвілі, Ш. Н. Чхартішвілі) та ін. Розвиток особистості відбувається в процесі засвоєння соціального досвіду, що проявляється у вигляді норм, правил, ідеалів, цінностей, вироблених у певному суспільстві. Ознайомлення із соціальними зразками, інтеріоризація деяких із них, формування власної оцінки щодо дійсності є становленням системи ціннісних орієнтацій особистості.

Аналізуючи систему цінностей, варто зауважити, що це одна з найважливіших характеристик особистості. Ціннісні орієнтації, безперечно, залежать від інтересів, бажань та потреб і водночас активно формують інтереси, поглиблюють і диференціюють бажання. Отже, хоча соціальні установки, інтереси та потреби й визначають поведінку особистості, самі вони залежать від ціннісних орієнтацій. Система цінностей як внутрішня основа ставлень індивіда до дійсності допомагає розкрити механізм поведінки особистості, пояснити та спрогнозувати її.

Беручи до уваги актуальність і недостатність висвітлення ціннісно-мотиваційної проблематики, **метою статті** є з'ясування психологічних особливостей ціннісної сфери особистості.

Виклад основного матеріалу. Поняття “ціннісне ставлення людини” походить від понять “цінність” та “ціннісна орієнтація” (В. А. Блюмкін, О. Г. Дробницький, В. П. Тугарінов та ін.). Аналіз сучасної філософської літератури переконує, що “цінність” є складним комплексним утворенням, яке пов'язане із пізнавальними структурами, процесами соціального життя й культури, світоглядом людини. Це потрібно враховувати при організації роботи з морального виховання особистості, формування її гуманістичного досвіду.

У теорії цінностей категорія “цінність” є залежною від історичного розвитку, соціальних умов, суспільних відносин, діалектики абсолютного і відносного, об'єктивного і суб'єктивного. В основі такого підходу – практичні потреби людей, які є суб'єктивними чинниками цінностей, оскільки становлять внутрішнє значення суб'єкта. Об'єктивний чинник, як стверджують дослідники, формують іманентні якості їх носія.

Складна природа цінностей зумовила різноманітні підходи до їх визначення та класифікації (В. А. Василенко, О. Г. Дробницький, А. Г. Здравомислов, В. В. Момов, В. А. Ядов та ін.). Так, В. П. Тугарінов розглядає цінності як явища (або сторони, властивості явищ) природи та суспільства, які є корисними й потрібними людям як дійсність, ціль, ідеал. Тому цінністю може бути не лише те, що існує, а й те, що ще потрібно здійснити. Дослідник виокремив дві групи цінностей: цінності життя (життя, здоров'я, радість, спілкування з людьми тощо) і цінності культури (матеріальні (техніка, житло, їжа тощо), соціально-політичні (громадський порядок, мир, безпека, людяність) та духовні (освіта, наука, мистецтво)).

В. А. Василенко категорію цінностей розглядає з позицій ставлення до неї суб'єкта. “Цінність” детермінована обома сторонами ціннісного ставлення, а її величина й характер залежать від визначення суб'єкта (суб'єктивний характер цінностей) і властивостей об'єкта – носія цінностей (об'єктивний характер). У тому, що цінність є водночас і предметом, і ставленням до цього предмета, й

полягає особливість цієї категорії. Це дає змогу розглядати дане явище не лише з філософської, а й із психолого-педагогічної точки зору.

А. Г. Здравомислов у цінностях істотним вважає ступінь вираженості духовного багатства особистості. Цінності, на його думку, – це особливі продукти духовної діяльності людини, в ході якої певним чином перетворюються й демонструються соціальні властивості речей [2].

Існують також й інші класифікації, згідно з якими цінності поділяються на реальні (актуальні) і потенціальні (В. В. Момов, В. Г. Алексєєва), фактичні та визнані. До цього рангу вони “підносяться” оцінкою тієї чи іншої особи, класу, усього людства та ставлення до дійсності, ідей, норм; виконують мотивуючу функцію, що визначає поведінку, спрямованість соціально-корисної діяльності кожного індивіда.

Цінності за своїм характером завжди є соціально значущими, оскільки виражають загальну моральну орієнтованість і ціннісний зміст поведінки людини. Вони є не лише регуляторами відносин між особистістю й суспільством, поведінки окремих людей (регулятивна функція), а й реалізуються й чинять мотиваційний вплив на усвідомлення та поведінку лише тоді, коли глибоко усвідомлюються і сприймаються особистістю.

Як регулятор поведінки функцію цінностей розглянув С. Л. Рубінштейн. Досліджуючи життєві зв’язки суспільства та індивіда, він довів, що практичне ставлення людини до світу полягає у відокремленні ним значущих предметів, явищ, цінностей. Життєві цінності та потреби, що перебувають у певній ієрархії, впливають на людину, детермінуючи її поведінку. Цінності не первинні, вони похідні від співвідношення людини та світу й виражають те, що у світі (включаючи й те, що створює людина в процесі історії) є значущим для людини. В основі поняття “цінність” – ступінь значущості того чи іншого явища або предмета для суб’єкта, що його сприймає. Значущість, у свою чергу, визначається здатністю задовольняти певні потреби, причому ця значущість у цінності має моральний характер, оскільки виражає таке ставлення людини до предметної реальності, що ґрунтується на уявленнях добра і зла.

Загальновідомо, що кожне нове покоління стикається з уже існуючим усталеним світом моральних цінностей. Природно, що людина орієнтована на конкретний моральний світ, який існує реально й постає перед особистістю, що формується, у вчинках оточуючих її людей, звичаях, трудовому процесі, діяльності соціальних інститутів, літературі та мистецтві, а також в усій системі культури даного суспільства.

Моральні цінності, культура, мораль передаються від одного покоління до іншого шляхом соціального успадкування, тобто формуються умовами життя людей і цілеспрямованим виховним впливом на них з боку суспільства.

Особиста система моральних цінностей формується в цілісному процесі людського розвитку та відображає моральні норми суспільства, засвоєні на рівні індивідуальної свідомості. Особливість цієї системи полягає в тому, що вона полегшує постійне переведення існуючих моральних норм на моральні вимоги до себе, що реалізуються на рівні самоконтролю.

Які б обставини не впливали на пізнання моральних цінностей, їх відбір для засвоєння в особистому досвіді, важливою є настанова на сутність того, що становить для особистості моральну цінність. Поведінку, що відповідає моральним стандартам лише на рівні засвоєння звички, навряд чи можна вважати моральною, оскільки вона не містить ставлення до стандартизованої дії. Крім того, вона, як правило, здійснюється лише під контролем оточуючих.

Розглядаючи механізм моральної регуляції поведінки, В. П. Левкович засвідчив, що моральна проблемна ситуація виникає лише при критичному, вибірковому ставленні до правил. Відповідно, моральним можна вважати лише той вчинок, що ґрунтується на свідомому ставленні до норми й передбачає вибір рішення на основі власної відповідальності. Отже, засвоєння моральних цінностей передбачає моральне ставлення до них.

На систему моральних цінностей впливають цінності осіб, значущих для людини. Наприклад, для старшого школяра це – батьки, вчителі, однолітки, друзі.

На систему моральних цінностей, що формуються, істотно впливає середовище найближчого оточення, традиції, звичаї, забобони. Оскільки вони мають не лише позитивні, а й негативні сторони, то надзвичайно важливого значення набуває власне активне ставлення до існуючих норм спілкування та взаємодії.

Формування цінностей – процес досить складний та багатогранний. Зокрема, встановлено, що специфічність усвідомлення об'єктів соціальної дійсності як цінностей передбачає наявність для цього особливих психологічних механізмів. У цьому випадку важливого значення набуває такий вид психологічного процесу, як оціночна діяльність людини, спрямована не лише на засвоєння та усвідомлення об'єктивно-змістовної сторони об'єкта чи предмета, а й на оцінювання їх властивостей із точки зору потреби, корисності, прийнятності з метою задоволення потреб та інтересів особистості, реалізації цілей її діяльності. Як результат – відбувається усвідомлення цінності й тим самим формуються ціннісні орієнтації та особливості ставлення.

Отже, виокремлена В. М. Мясіщевим вибірковість індивідуальних зв'язків особистості з дійсністю залежить від того визначеного суб'єктивного змісту, що характеризує людині сутність предмета чи явища дійсності та не зводиться до сукупності її сенсорних якостей. Іншими словами, даний об'єктивний зміст, що характеризує об'єкт соціальної дійсності, є для особистості його цінністю, яка визначається через оцінювання, на основі якого, у свою чергу, виробляються “оціночні ставлення особистості”.

Важливою стороною моральної оцінки є емоційне переживання. Істотним при цьому є ціннісне ставлення, що впливає на реалізацію цінності в поведінці людини. Об'єктивна значущість явищ, як зазначають учені, сама по собі не створює ціннісного ставлення. Для того, щоб це відбулося, значущість має бути усвідомлена в системі ціннісних понять. Цінності виражають різноманітне ставлення людей до явищ. Моральні цінності пов'язуються з етичними принципами, ідеалами, нормами, традиціями, прикладами, що заслуговують наслідування.

В умовах трансформації українського суспільства здійснюються пошуки форм і сфер самореалізації сутнісних сил індивідів, які зорієнтовані на особистий вибір та відповідальність. Нові ціннісні орієнтири активніше засвоюються молодими людьми, однак психологія патерналізму, споживацькі настрої, прояви соціальної апатії, схильність до досягнення успіху за допомогою соціально несхвалюваних методів становлять «зворотний бік медалі» сучасної молодіжної свідомості, демонструють її амбівалентність.

Зміни в українському суспільстві торкнулися глибинних пластів суспільної психології, актуалізували проблему життєвих цінностей людей, зокрема й підростаючого покоління. Стан, під впливом якого люди втрачають орієнтири й смисл життя, а потім страждають від почуття втрати й спустошеності, В. Франкл називає екзистенційним вакуумом.

Сучасне українське суспільство, як і суспільства інших пострадянських держав, переживає активне проникнення в масову свідомість елементів ціннісної структури, що характерні для західних країн. Проте сприйняття західних зразків має досить специфічний характер, коли в ієрархії поєднуються елементи системи ліберальних і традиційних цінностей. Традиціоналізм базується на орієнтації на інтегративний інтерес і спільну колективну волю. Лібералізм утверджує цінність особистості та її вільного вибору. Швидка переорієнтація масової свідомості з однієї системи на іншу навряд чи можлива. Показовою щодо цього є суттєва різниця в оцінці пріоритетів цінностей «особистісна свобода» й «рівність».

У суспільстві, що трансформується, відбувається суттєва перебудова системи соціальних цінностей, причому цей процес досить складний і небезболісний. Аби та чи інша соціальна цінність на шкалі ціннісних пріоритетів суспільства значно піднялася вгору, вона має активізуватися в суспільній свідомості, тобто визнаватися важливою більшістю населення. Можна простежити, як відбувається цей процес у пострадянському просторі на прикладі дослідження класифікації життєвих цінностей росіян [6]. До числа актуальних цінностей, що обрали понад 50% опитаних, увійшло 8 із 59 запропонованих. Це – сім'я, безпека, совість, порядок, праця, права людини, гроші, законність. Проте ядро суспільних цінностей насправді ширше, оскільки до нього доцільно включати (окрім цінностей, які набрали більшість голосів серед опитаних) цінності, що їх виокремили як важливі більше половини соціальних груп. До таких «центральної цінностей» (окрім вищезгаданих) було віднесено свободу, духовність, власність, гуманізм, особистісну гідність, справедливість, працелюбність, відчуття обов'язку, освіченість, гостинність, професіоналізм, рівність усіх громадян перед законом. «Периферійними» цінностями, котрі виокремила як основні менша кількість опитаних, було названо колективізм, ентузіазм, самопожертва, верховенство державних інтересів над інтересами особи [1].

Відомо, що суспільні цінності поділяють на центральні та периферійні. Деякі автори класифікують їх як інтегруючі та диференціюючі цінності [5]. До інтегруючих відносять цінності, що мають високий рейтинг у більшості соціальних груп. Свою інтегруючу функцію вони можуть виконувати або

активно, коли у більшості груп їх рейтинг вищий, ніж у меншості, або пасивно – коли рейтинг вищий у меншості груп (порівняно з рейтингом цих цінностей у більшості). Диференціюючі цінності – це такі цінності, що в різних соціальних групах мають полярні оцінки, тобто їх рейтинг в одній частині соціальних груп високий, а в іншій – низький. Вони також можуть бути активно чи пасивно диференціюючими. Якщо більшість соціальних груп відчуває їх соціальну нестачу, це свідчить про активно-диференціюючу роль цінностей у суспільстві.

З-поміж центральних цінностей активно-інтегруючими відносно суспільної свідомості в цілому є сім'я, права людини, свобода, духовність, гуманізм, працелюбність, професіоналізм, а пасивно-інтегруючими – совість і праця. Проте серед них є також диференціюючі цінності. До активно-диференціюючих цінностей належать безпека, особиста гідність, справедливість, освіченість, гостинність, гроші, порядок, тоді як до пасивно-диференціюючих – законність і власність.

Таким чином, у нестабільних суспільствах відбувається активна трансформація ціннісної системи, що спонукає людей до необхідності вносити відповідні корективи в індивідуальну систему цінностей, а для молоді дає значний простір вільному волевиявленню у формуванні своїх ціннісних пріоритетів.

Процеси плюралізації ціннісних орієнтацій серед молоді, пов'язані зі змінами у суспільній системі цінностей, почали вивчатися ще наприкінці 80-х років ХХ ст. Виявляючи різні центроутворюючі компоненти ціннісних орієнтацій особистості, дослідники розглядали цю проблему з різних боків [4].

Для однієї з груп центральною цінністю виступало бажання “досягти успіху в суспільстві”. Серед інструментальних цінностей домінувало “налагодження потрібних зв'язків”. Для іншої групи основним було прагнення “бути корисним людям”. Центроутворюючою при цьому була не просто цінність досягнення, а цінність поваги й авторитету серед людей. Ще одна модель самореалізації ґрунтувалася переважно на цінності особистісного комфорту, бажанні отримувати задоволення від життя, створювати комфортні житлові умови тощо. Виокремлювалася й група так званих нігілістів, для яких провідні цінності полягали в боротьбі і свободі вибору, небажанні вписуватися у формальні організації і визнання “неформальності” як значущої цінності.

Сучасні дослідження дають змогу уявити, яке становище займають різні статусні групи в метасоціальному ціннісному просторі. Виявляється, що групи, які розташовані досить близько в економічному й соціальному просторі, можуть конфліктувати в ціннісному метапросторі, й навпаки, цінності вільно долають різні соціально-економічні бар'єри та можуть успішно виконувати інтегруючу роль для суспільства в цілому [3]. Таким чином, одночасно відбуваються і плюралізація ціннісної системи суспільства, і перетворення в ціннісних світах окремих людей, що спричиняють як формування цілісних систем, так і роздвоєння моральних принципів та переконань.

Висновки. Таким чином, стан ціннісної системи суспільства може бути охарактеризований як такий, що постійно трансформується і спричиняє зміни в

ціннісній ієрархії суспільства, плюралізацію ціннісних систем, котрі виконують не лише диференціюючу, а й інтегруючу роль.

Сьогодні молодим людям доводиться обирати життєвий шлях, опираючись на особистісну ціннісну систему, котра формується, фактично, за відсутності усталеної суспільної системи цінностей. Хоча це й породжує певні труднощі для молоді, проте відкриває їй шлях до самовиявлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Горянов В. П. Эмпирическая классификация жизненных ценностей россиян в постсоветский период / В. П. Горянов // Полис. – 1996. – № 3.
2. Здравомыслов А. Г. Потребности, интересы, ценности / А. Г. Здравомыслов. – М., 1986.
3. Краева О. Л. Типология ценностно-нормативных ориентаций / О. Л. Краева, Г. П. Воронин // Социологический журнал. – 1995. – № 3.
4. Климова С. Г. Изменения ценностных оснований идентификации (80-90-е годы) / С. Г. Климова // Социологические исследования. – 1995. – № 1.
5. Пічуркіна-Шумейко Л. Виховання громадянськості підростаючого покоління / Л. Пічуркіна-Шумейко // Рідна школа. – 2001. – № 4. – С. 41-45.
6. Стежко Ю. Морально-християнські цінності в особистісному самовизначенні учнів / Ю. Стежко // Рідна школа. – 2000. – № 11. – С. 15-19.

Дата надходження до редакції: 02.04.2013 р.